

Gáspár Tamás,

a Budapesti Gazdasági Főiskola
tudományos főmunkatársa

E-mail: gaspar.tamas@kkk.bgf.hu

A jóllét intergenerációs alapjai: a társas együttlét Magyarországon*

A hazai társadalomkutatás statisztikai megalapozásának régóta elismert szakembere, *Harcza István*, aki az időmérleg-kutatásokban is rendszeresen részt vesz, a közelmúltban egy újabb, nagyobb lélegzetű tanulmánnyal jelentkezett a Központi Statisztikai Hivatal Műhelytanulmányok sorozatában: „Családi kohézió. A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása” (KSH Műhelytanulmányok [2014]) címmel. A kutatás nem csupán a legfrissebb időmérlegadatokat gyermekes családok szerinti metszete, valós célja túlmutat a mérések módszertanán és a társadalmilag felhasznált idő statisztikai leírásán. Vállaltan értéket képvisel, és távlati célja a jólléti statisztika bővítése, mutatószám-rendszerének finomítása.

Az anyagi jólét és a bio-pszicho-szociális jóllét szembeállítása, mérése, a fejlettség és társadalmi haladás új alapokra helyezése az utóbbi időszak egyik kulcsfontosságú kutatási területe (*Pomázi* [2014], *Kárpáti* [2014], *Gáspár* [2013], *Harcza* [2013], *T. Kiss* [2012], *Hüttl* [2011], *Kopp–Martos* [2011]). *Harcza István* megközelítésében a jóllét egyik meghatározó pillére a családi kohézió, vagyis a családok stabilitása, belső harmóniája. A tanulmány világossá teszi, hogy a kohézióknak számos megközelítése van, ami azonban kimarad a kutatás látóteréből, az – többek között – a családtagok szubjektív megítélése az együtt töltött időről. A Magyarországon különösen részletes időmérleg alapján azonban lehetőség nyílik a társas tevékenységben eltöltött idő mérésére, ami a kohézióra is enged következtetni. A tanulmány számos érdekes leírást és következtetést közöl. Céлом azonban nem pusztán ezek összefoglalása; rendszerbe és stratégiai perspektívába állításukkal folytatom *Harcza István* eredeti célját: a jóllét valódi tartalmának kibontását. A tanulmány címe magában foglalja a három fontosabb területet: a családi kohézió jelentőségét, az idő kérdését és a társas együttlét társadalomelméleti tartalmát.

* A tanulmány a BGF Emmi 26130-2/2013/Tudpol kutatás keretében készült.

1. A családi kohézió jelentősége

Az utóbbi évtizedekben megjelent növekedésmélettan-modell középpontba helyezte a „humán tőkét” mint fő növekedési forrást (Gilpin [2001]). A jóléti-jólléti irodalom azonban nem az ember GDP-t növelő, értékkepző képességét hangsúlyozza, hanem emberi viszonyainak teljesebbé tételét; vagyis nem tőkeként, hanem vagyónként tekint rá. Egy társadalom intellektuális vagyona két részből áll, amelyek közgazdaságilag külön termelési tényezők: az ember alkotóképessége és termelőképessége. Az előbbi műszakilag a kutatás-fejlesztés, gazdaságilag a „vállalkozás-képesség”; az utóbbi a technológia racionális működtetése, azaz a gazdálkodási képesség. Az intellektuális vagyont hosszú távon három körülmény formálja: egyrészt az általános társadalmi-kulturális, másrészt a nevelési-oktatási színvonal, amely a műveltségben ölt testet; harmadrészt a műszaki-gazdasági-szakmai kultúra, a mesteriségben való jártasság (Kozma [2003]). Ezek közül az első a társadalom intellektuális kincse, főként a generációk indirekt kulturális elsajátítási, az ún. enkulturációs folyamatában alakul ki, és legkorábbi, elsődleges közege a család. A családi kohézió tehát valóban a társadalmi jólléti viszonyok egyik fő támasza.

A jelenség azonban fordítva is igaz: maga a jóllét nem pusztán eredménye a társadalmi-gazdasági újratermelésnek, hanem maga is termelőerő. A jóllét újratermelő erejének van egy neoklasszikus vásárlóerő-megközelítése, amely a jólétet fogyasztási potenciálként tekinti növekedési tényezőnek. Ezzel szemben Kozma és Falusné [2002] mint emberi termelési potenciált vették számításba, amely nemcsak anyagi, hanem közösségi értelemben is újratermeli az embert: „A mi felfogásunkban a jólét alapvonása az, hogy megteremti a munkaerő bővített újratermelésének egyéni (családi) és társadalmi feltételeit”. Vagyis jóllét az, amely képes az embert biológiai-pszichésen, vagyis fizikai-lelki-környezeti egészségében fenntartani; és képes újratehermenteni társadalmi-kulturális értelemben is beleértve a nevelési, iskolázási, szakképzési, szocializációs vagy társas érintkezési viszonyait. Vagyis jóllét az, amely, többek között, erősíti a családi kohéziós erőket is.

A jelenségnek az ad különös aktualitást, hogy a kutatások-mérések szerint Magyarországon a humán vagyonban súlyos degradációs tendenciák indultak el a rendszerváltást követő évtizedben. Stratégiai értelemben viszont a XXI. század első évtizedei a magyarországi fejlődés-felzárkózás kritikus időszaka, mert hosszú távon határozza meg az európai centrumhoz való közeledést vagy a periferializálódást (Kozma [2003]). A családi kohézió és benne a társadalom generációs viszonyai tehát nem öncélú kutatás tárgyai, hanem a magyar társadalmi fejlődés megismerésének egyik alapvető kérdésköre.

A humán, illetve a generációs szempontok figyelembe vétele a fejlettség, a fejlődés területén ráirányítja a figyelmet az empirikus pedagógiai irodalomra is. A Nagy

József, Csapó Benő és munkatársaik által fémjelzett szegedi iskola hosszú évtizedeken keresztül folytatott mérések alapján kimutatta, hogy a kora felnőttkorra kialakuló érettség és képességrendszer szoros összefüggésben van a 8-10 éves kori fejlődési körülményekkel, nevelő-oktató tevékenységgel (Nagy [2010], Csapó [2003]).

A pedagógiai szakma egy része által képviselt álláspont szerint a kisiskoláskor lényegében a kisgyermekkor meghosszabbodása. Az átmenet az óvodából az iskolába, azaz a valódi iskolaérettség csak a kisiskoláskorban, az iskolában alakul ki (Pálfi [2009], Vekerdy [2001]). Az óvoda „iskolásításával” szemben a pedagógusok zöme azzal érvel, hogy az egészséges óvodai nevelés szemléletében és módszereiben a *családi életközösség* meghosszabbítása a fontos (Winnicott [2000]). Vagyis a jövő társadalmi fejlettségének egyik kritikus pontja éppen a kisgyermekkorai nevelés és a családi kohézió. Ez a kérdéskör tehát kulcspozícióba kerül, ha a társadalmi-gazdasági fejlettséget és fejlesztést neveléseméleti alapokra helyezük (Gáspár [2012], [2014]).

Maga a kohézió összetartást, egybetartozást jelent. Értelmezése, mérése valóban nem könnyű és számos megközelítésre ad lehetőséget. Az utóbbi évtized egyik meghatározó szemléleti keretét a hálózatelmélet adja, amely elsősorban nem egy csoport sokaságának (csúcspontok) statisztikai jellemzőit tartja szem előtt, hanem a közöttük levő kapcsolati viszonyokat, amelyek erős vagy gyenge kohéziós erőként működnek (Borgatti–Halgin [2011]). Kétségtelen, hogy a hálózati rendszerek leírásának egyik lényeges eleme a fokszámoszlás és a centralitási viszonyok, vagyis a kapcsolatok számosságának egyenlőtlenségéből adódó sajátosságok. Ugyanakkor a kapcsolatok (élek) vektormennyiségek, vagyis irányuk, minőségük, időbeni tartósságuk stb. hasonló súllyal jellemez egy társadalmi közösséget.

Hálózatelméleti szempontból a családi kohézió több viszonyrendszer ötvözete és harmóniája. Részben függvénye a szülők, illetve a gyermekek számának, valamint a szülők és gyermekek közötti kapcsolatnak, amelynek egyik jellemzője a társas együttlét ideje és tartalma. Ugyanakkor a család valódi alapja a stabil párkapcsolat: egyfelől azért, mert a gyermekek jól és pontosan érzékelik, hogy milyen légkör veszi őket körül, és ezt mintaként is átveszik és magukkal hordozzák; másfelől pedig azért, mert a család dinamikus kategória, életciklus-láncolatokból áll, vagyis kohéziós erejét akkor mutatja meg igazán, amikor a gyerekek kirepülnek. Végül, hálózatként figyelembe kell vennünk az életciklusháló időbeli, múltba nyúló szálait is: a nagycsaládi kapcsolatrendszer kohéziós erejét.

Harcsa István tanulmánya e tekintetben azt mutatja, hogy a gyermeket nevelők aránya csökkent, ugyanakkor nőtt mind az egyszülős, mind az egygyermekes családok száma és aránya. Az egyszülős családok nemcsak közgazdaságilag (a kereső-eltartott arány romlása miatt) kedvezőtlenek, hanem azért is, mert a család belső kohéziós hálójára sérül, ami a jó minta követésének és az interakcióknak hiányában jelentkezik. Mindezt súlyosbítja, hogy az adatok szerint az egyszülős családokban

csökken a generációkra és távolabbi rokoni kapcsolatokra kiterjesztett kapcsolatokban élők aránya, vagyis a nagycsaládi kohézió is visszaszorul. Továbbá az egyszülős minták elsősorban az alacsonyabb társadalmi státusúak körében termelődnek újra, mert itt a párkapcsolatok sokkal törékenyebbek. Kedvező ugyanakkor, hogy a párkapcsolatok jóval stabilabbak a szellemi foglalkozású rétegeknél, amely rétegek aránya növekszik. Nemzetközi összehasonlításban Magyarországon lényegesen magasabb a gyermekekre fordított idő, és stabilabb a nagycsaládi kapcsolat, igaz, a gyermekszám ugyanakkor alacsonyabb. Vagyis, ahol a kohézió stabil magja megvolna, ott a kapcsolat számossága kevesebb, ahol viszont több gyermek van, ami nemcsak a szülők, hanem az egymás közötti kapcsolódásra is változatosabb lehetőséget ad, ott a párkapcsolati és kiterjesztett családi kötelék gyenge. Az egygyermekesek tekintetében pedig Harcsa István arra a következtetésre jut, hogy sokan nem pusztán anyagi vagy életviteli okok miatt vállalnak egyetlen gyermeket, hanem azért is, mert úgy vélik, kevésbé képesek több gyermek ellátására, nagyobb gond számukra a többgyermekes család megszervezése. Vagyis az „egykés” családok részben szelektált csoportot alkotnak.

A teljes kohézió felméréséhez valószínűleg mindegyik említett réteget részletesen vizsgálnunk kellene. Az idézett kutatás mindennek azt a szeletét vizsgálja, amely az időmérlegadatokból következtet a társas együttlétre. Mindez átvezet az idő kérdésköréhez.

2. Az idő kérdésköre

Hogy érthetőek legyenek a gyermekesek időmérlegének adatai és változásai, át kell tekintenünk 15–74 éves korú lakosság időfelhasználásának fő arányait. A fiziológiailag kötött idő nagyjából állandó, a napi időfelhasználás közel felét teszi ki, amelyből igaz az a tapasztalat is, hogy életünk körülbelül egyharmadát alvással töltjük. Időnk másik fele a társadalmilag kötött és a szabadon végzett tevékenységek között oszlik meg. A kétezres évek adatai alapján időnk másik egyharmada társadalmi szinten kötött, amelynek két meghatározó részét, összesen a teljes időalap körülbelül negyedét, a kereső és a háztartási munka teszi ki. Ez persze nem stabil arány: a nyolcvanas években például lényegesen nagyobb volt a kereső munkával töltött idő, ám a háztartási munka fajlagos felértékelődése jórészt strukturális okokra vezethető vissza, mégpedig a nagymértékben megnőtt munkanélküliségre és a kiegészítő kereső munka (másodállások, háztáji gazdálkodás) visszaesésére. Ebben a kategóriában a közös tanulás és a gyermekgondozás szerepelnek legalacsonyabb értékekkel (2-2%), ami nevelési szempontból aggasztó. A felnőtt lakosság idejének körülbelül 18 száza-

léka szabadon felhasználható, ami – főként szintén strukturális okok miatt – növekedett az elmúlt húsz évben. Ennek nagy része szórakozás, elsősorban televíziózás (majdnem 10 százalék a teljes időből!), ugyanakkor a jóllét szempontjából sokat elmond, hogy társas tevékenységekre időnknek csak négy százalékát szánjuk, sportra, rekreációra, sétára pedig összesen egyet.

Az időmérleg mind közgazdaságilag, mind szociológiailag a társadalmi időalap megoszlását vizsgálja. Szemlélete rámutat arra, hogy az időről alapvetően mint társadalmi-gazdasági időről, pontosabban téridőről beszélhetünk. Ebben az értelmezésben a téridőt nemcsak a nagysága vagy megoszlása, hanem minden esetben annak termelési módja is jellemzi: mindazok a viszonyok, kapcsolatok, érintkezési formák, amelyek között időnkét töltjük. Ezeket a kapcsolatokat, kohéziós erőket három dimenzióval jellemezhetjük: a kapcsolatok gyakoriságával, bonyolultságával, valamint intenzitásával. Az utóbbi az együtt vagy egymással töltött idővel közelíthető, a bonyolultság magába foglalja a tovagyrúzó hatásokat és visszacsatolásokat, az intenzitás pedig a kapcsolatok felszínességét vagy mélységét jellemzi. Az idő közgazdaságilag: az idővel való gazdálkodás módja. Az időmérleg, mint láttuk, három kategóriára bontja a társadalmi időalapot: a társadalmilag kötött (főként a kereső és a háztartási munkaidőre), a fiziológiailag kötött (főként alvásra, étkezésre) és a szabadon végzett tevékenységekre fordított időre. Mindennek azért van jelentősége, mert a jólét mint az anyagi javakban és fogyasztásban való bőség közgazdaságtana a munkára fordított időt áldozatnak (disutility) tekinti szembeállítva a szabadidővel, amely alapvetően a fogyasztás élvezetének területe. Csakhogy ezzel a termelés és a fogyasztás kettészakad, és a szabadság kizárólag a fogyasztásra korlátozódik, a termelés szférájában nincs szabadság. A megkülönböztetés azonban jól mutatja, hogy nemcsak az időalap, hanem maga a társadalom is széthasad az időhöz való szabad hozzáférés vagy annak kisajátítása alapján. Nem véletlenül ír *Sardar* [1993] arról, hogy a tér mellett az idő, a jövő is gyarmatosítható. A jóléttel szembeállított jóllét fogalomköre azonban akkor lesz teljes, ha a munka, pontosabban a társadalmi tevékenység többé nem áldozat, hanem a kreatív, alkotó cselekvés örömeinek területe; a fogyasztás pedig üres, ön- és társadalmi pusztító hedonizmus helyett az alkotó képességek és a társas lét újratermelésének ideje. A valódi jóllétben pedig a kettő lényegében eggyé válik.

Érdekes egy gondolattal kitérni arra, hogy amíg társadalmilag az idő a szabadság és élet lehetőségének keresése, a természetben, a termodinamika nézőpontjából az idő az elmúlás, a rendezetlenség növekedéseként jelenik meg (*Wheatley* [2001] 108. old.). A termodinamikai szemlélet és annak II. főtétele, az entrópia szükségszerű növekedése azonban csak a zárt rendszerekre érvényes – technológiailag például egy gép működésére, társadalmilag a homogenizált vagy totalitárius rendszerekre. A jóléti korszak gépembere számára nincs a termelésben, illetve a termelési tényezőkhöz való hozzáférésben szabadság, a fogyasztás szabadsága is korlátozott, manipulált

és nem valódi szükségletekre irányul: az idő valójában elidegenedett idő. Nem véletlenül terjedt el az „üssük agyon az időt” kifejezés, mert az üres fogyasztás ideje üres idő, unalom, amit leginkább legyőzni lehet, illetve kell.

Az utóbbi évtizedek túlhajszoltságában az is elterjedt, hogy az idő (és tér) luxusjósággá vált. Az időcsapda kifejezés lényegében azt mondja, hogy a multinacionális világban lényegesen megnőtt munkajövedelem nem „váltható be” jólétre, mert nincs a felhasználására idő, ugyanakkor a munkanélküli sem szabad, mert az ő ideje pedig források híján tartalmatlan. Érdekes viszont, hogy az időcsapda-kritika sem tud elszakadni a múlt század elejének „3 nyolcas” (nyolc óra munka, pihenés és szórakozás) mintájától, ahol a jólét forrása a munka, célja és tartalma a szórakozás (fogyasztás), újratermelése pedig kizárólag a pihenés. Ha az időmérleget eszerint vizsgáljuk, és a munkát mint társadalmilag kötött időt, a szórakozást pedig szabadon végzett tevékenységként tekintjük, úgy a háromszor egyharmad aránytól való eltolódás (32,1-49,5-18,4%) akkor korrigálható, ha az étkezés és a testi higiénia (a fiziológiailag kötött időben az egyharmadnyi alvás feletti döntő rész) nem a pihenés, hanem a szórakozás része. Ez akkor lehetséges, ha a táplálkozásra és a higiéniára nem pusztán fiziológiai szükségletként tekintünk, hanem a kultúra részeként, vagyis a társas együttlét formájaként (például étkezési és fürdő-kultúra).

Vizsgálhatjuk úgy is, hogy kizárólag a kereső tevékenységet tekintjük munkának, mint a szórakozás és a pihenés anyagi forrás-alapjának, ekkor viszont számos észrevétel és kérdés felvetődik. Például az, hogy az utóbbi száz évben a társadalmi munkaidőalap lényegesen csökkent, ezen belül is az elmúlt évtizedben 12,5 százalékkal; de ha kiszűrjük a munkanélküliséget, a nyolcvanas években is csak 20 százalék körül mozgott a keresőidő-arány. Felvetődik továbbá, hogy a 3 nyolcas modelljében a háztartási-ház körüli munka, tanulás, étkezés, higiénia, közlekedés csökkenti-e a szűkebb pihenés vagy szórakozás időalapját. Akárhonnan is közelítjük az arányok kérdését, neveléseméleti szempontból feltűnő, hogy a gyermekek gondozása és főleg nevelése az időmérleg számbavételi rendszerében társadalmilag kötött, munka jellegű tevékenység. Pedig a modern pedagógia elsősorban az indirekt nevelést, mondhatnánk, hogy a nevelést mint létformát és nem mint önálló tevékenységet tekinti működőnek és meghatározónak (*Szenczi* [2012]). Szerencsére az adatok lehetővé teszik a gyermekekkel eltöltött tevékenységek mérését is, így a tanulmány figyelembe tudja venni közvetetten az indirekt nevelési hatásokat. A nevelés értelmezésének átalakulása miatt azonban az időmérlegben érdemes volna célzott rendezőelvek alapján a gyermekekkel töltött időt árnyaltabb megközelítésben tárgyalni. Ekkor azonban azonnal felmerül a konszenzushoz közeli rendezőelvek megfogalmazásának az igénye, majd erre alapozva a tevékenységrendszer átkódolása, tesztelése, az eredmények értelmezése – ami minden bizonnyal hatalmas, ugyanakkor nagy hozzáadott értékű munka lenne.

3. A társas együttlétről

Karácsony Sándor, a múlt század első felének egyik legnagyobb pedagógusa gondolatrendszere középpontjába helyezte a társas lelkületi viszonyt, amely – érdekes módon – párja az egyén autonómiájának. Karácsony művelődéstörténeti és gyakorlati tapasztalatai azt mutatják, hogy a legjobb szándék ellenére sem lehet közvetlen hatású a nevelés, mert az egyén szuverén személyiség, és ez a személyiség társas kapcsolataiban, viszonyaiban formálódik: „az egyéni lélek társas funkciói olyan erők, amelyek az autonómia körén belül képesek feldolgozni kívülről, a »másik embertől« jövő hatásokat az egyén számára.” (*Karácsony* [2010] 11. old.)

A társas lélek sohasem tömeglélek, éppen ellenkezőleg: a másik felé forduló ember, amelynek az eredménye a közös lélektartalom, amely már formálható. Vagyis az autonóm egyén csak a társas viszonyain keresztül érinthető meg, nevelhető – és fordítva: csak a társas lélek nevelhető, az individuális (elidegenedett) nem. A társas lelkületi viszony nem csupán egyéni és nem pszichológiai kérdés. A társadalmi jóllét meghatározó rendszere, egyben annak mértéke és iránya is: „Közhely, nem újság, hogy az emberiség is fejlődik, akárcsak az egyén. Az egyén akkorra ért meg, akkorra nem gyerek, kölyök vagy ifjú többé, mikor felfedezte és életébe szerves elemként iktatta be a »másik ember«-t. Mikor tehát már odaadni, szolgálni, áldozni és szeretni tud. ...Közösségre vonatkoztatva sincs mindez egyébképpen. A közösségnek is érnie kell, hogy a másik emberre nézve tudjon élni. ...Ez a közösség gyermek-, serdülő és ifjúkorában is látta, ismerte a »másik ember«-t, de gyermek, serdülő és ifjú módjára látta, azaz önmagára vonatkoztatva látta és ismerte mint segítséget vagy mint gátat s felhasználta vagy igyekezett elhárítani, de nem hozzá képest és nem ránézve élt.” (*Karácsony* [1942] 3–4. old.).

Ebben a perspektívában Harcsa István tanulmányának gondolatai különös jelentőséggel bírnak. Ugyanis az elmúlt húsz évben kevesebb mint kétharmadára csökkent a 19 éves kor alatti gyerekek száma, ami mögött részben értékvtáltás húzódik meg, azaz a családi jólét értékvtáltásai között a gyermekvtállás alulmaradt. Igaz, a gyermekesek körében viszont módosulnak az időfelhasználás előzőkben megismert arányai. Mindenekelőtt itt az átlagnál lényegesen nagyobb a társadalmilag kötött idő – elsősorban a háztartási munka és a gyerekgondozás – főként a szabadon végzett tevékenységek rovására. A gyermekekre szánt több idő főleg a párkapcsolatban élőkét jellemzi, azon belül is a szellemi foglalkozásúakat, és magasabb az arány a férfiak körében. Az adatok azonban azt is mutatják, hogy az idő nagyrészt a munkanélküliség miatt szabadul fel. Másrészt a tanulmány szerint az egyszülősöknél a gyermekgondozás nagyobb aránya sok esetben „rátelepedést” is takar. Figyelemre méltó még, hogy a tanulásra, továbbképzésre fordított idő a gyermekeseknél jóval a társadalmi átlag alatt van, az egyszülős családokban pedig lényegében nulla. Továbbá a gyer-

mekesek nemcsak a továbbképzésük rovására csoportosítják át napi teendőiket, hanem az alvásidőjükből is áldoznak, ami a társadalmi újratermeléshez szükséges rekreáció és fejlődés szempontjából kedvezőtlen. Az is rontja az összképet, hogy a gyermekgondozásra fordított idő döntően a legkisebbekre vonatkozik, és lényegében a kamaszkor derekáig (15 éves korig) tart. Vagyis a társas lelki kapcsolatokból éppen a nevelési szempontból egyik legérzékenyebb korszak marad ki, az, amikor a felnőtté váló gyermeknek a legnagyobb szüksége van mintákra, megerősítésekre, keretekre.

A vizsgálatok azt mutatják, hogy a társas (közösen végezhető) tevékenységek potenciális időalapja az elmúlt húsz évben megnőtt, ugyanakkor a ténylegesen közösen végzett tevékenység ideje nem változott, mert a növekményidőt az emberek egyedül töltik el. Így van ez a párkapcsolatban élőknel is, nem csak az egyszülős családfőknel, akiknél viszont oly mértékűvé vált az individualizálódás-elmagányosodás, hogy ez – a növekményen felül – az eddigi társas együttléttől is időt vett el. Tovább árnyalja a képet, gyengíti a kohéziót az, hogy a közös tevékenységben eltöltött idő a párkapcsolatban élőknel ugyan lényegében nem változott, sőt a gyermekkel töltött idő jelentősen nőtt, de ebben csak a házaspár egyik tagja vesz részt, minek következtében áldozatul esett a házaspárok egymással eltöltött, és különösen nagy mértékben csökkent a család együttlétének ideje. Ebben különbség van a szülők kora szerint: a fiatalok elsősorban a közös idejüket áldozzák fel – ami minden valószínűség szerint egyik oka lehet a válások nagy számának –, a negyven feletti szülők viszont inkább a közös családi tevékenységet csökkentik. A kohéziót tovább gyengíti, hogy a családi együttlét mértékén belül visszaesett a rokonokkal végzett közös tevékenység is. Az egyszülős családok több szempontból már felvázolt hátrányos helyzetét súlyosbítja a párjuk nélkül maradtak még erőteljesebb befelé, saját gyermeke felé fordulása: a rokoni szálak még a volt társsal töltött együttlétnél is jobban meggyengültek. A jelenség egyik oka az „időnyomás”: a felgyorsult életvitelben, részben annak ellenáramaként, a családok felismerték a gyermekkel való együttlét, a társas lelkület értékét, de az ökonomizálásnak a család is részese lett: multilaterális kapcsolatháló helyett szűkebb bilaterális viszonyokból áll a társas viszony. Ráadásul időben korántsem egyenletes eloszlással: a gyermekekkel kettőben töltött idő nagy része is a családi életciklust követi, és a serdülőkor derekán lényegesen csökken.

Ami a közös tevékenységek tartalmát illeti, a közös háztartási munka ideje csökkent az elmúlt húsz évben, ám a nagycsaládosoknál kevésbé, ott szervezettebb része az együtt végzett munka a család „újratermelésének”. Láttuk, hogy a gyermekgondozás, nevelés időráfordítása minden rétegben nőtt, negyedszázad alatt megduplázódott. Ennek tartalma azonban különvált nemek szerint: a nők esetében nagyobb súlyú a testi gondozás, míg a férfiak a mese és a játék területén kapcsolódnak be. Figyelemre méltó, hogy a párkapcsolatban élők esetében a mesével, játékkal töltött közös idő a négyszeresére, a teljes nevelésre fordított idő arányában a kétszeresére nőtt a nyolcvanas évek óta – ami az indirekt nevelésnek szinte a

legfontosabb területe – míg a közös tanulás ideje másfélszeresére nőtt, aránya azonban visszaesett.

A közös vásárlásra fordított idő abszolút mértékben nem növekedett, de fajlagosan igen: a korábbi időket jellemző sorban állás és egymástól távoli boltok közötti közlekedés ideje a bevásárlóközpontok miatt jelentősen csökkent. Még fontosabb, hogy a funkcionális vásárlást felváltotta az „élményvásárlás”, így a vásárlás is a társas élmény területévé vált. Igaza van Harcsa Istvánnak, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak magára a közös vásárlásra fordított idő új vonás, hanem az is, hogy a vásárlás élménye időben elhúzódó, az esemény otthoni feldolgozását is magában foglalja, és ez további részt követel az időmérlegből. A közös vásárlás jelentőségét kiemeli, hogy minden társadalmi rétegre jellemző, csak más fogyasztási szerkezetet takar.

Az utóbbi időben felértékelődött a főzés és az étkezés, az emberek felismerték ennek kulturális jelentőségét. Nem véletlen, hogy a közös tevékenységek között megnőtt az arányuk, főleg a férfiak körében. A képet azonban megint árnyalja, hogy – miként azt a különböző televíziós főzős, közös étkezős műsorok mutatják – ezek a tevékenységek épp úgy lehetnek a kulturáltság, mint a kulturálatlanság terjesztői is. Másrészt megnőtt ugyan a főzésre-étkezésre fordított idő, de ez megint csak főként egyedül végzett, még a házaspárok esetében sem közös étkezés. A gyerekek növekedésével pedig még tovább csökken ez az idő, és ebben nincs különbség a családok iskolázottsága szerint.

A szabadon, közösen végezhető tevékenységek köre sokat mond a kohézió megítéléséről. Bár a szabadidő némileg nőtt, a közösen eltöltött idő azonban nem változott a nyolcvanas évek óta. A szűkebb értelemben vett társas tevékenységek több mint fele továbbra is a beszélgetés. Aránya azonban nagymértékben csökkent, ahogy a tágabb családi kapcsolatokat életben tartó vendégeskedés súlya is. Mindez a gyerekes családok körében még nagyobb mértékben visszaesett, bár a szellemi foglalkozások esetében kisebb mértékben. Ugyanakkor kétszeresére nőtt a társas szórakozásokkal töltött idő, míg a folyóirat- és könyvolvasásra szánt idő csökkent, és növekvő részt kíván magának az internetes levelezés. Ezen a téren is igaz az, hogy a család alapját jelentő párkapcsolat törékennyé vált, a közös szabadidős tevékenységeket sem együtt végzi a pár, hanem vagy csak a gyermekkel, vagy teljesen egyedül. Érdekes a televíziózással töltött idő, hiszen a média meghatározóan befolyásolja a családban uralkodóvá váló értékeket, magatartásformákat. A tévével töltött időről ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre, az azonban bizonyos, hogy ez a tevékenység is individualizálódik – egy műsor, egy film nem közös élményanyag, amelyet beszélgetésekben további értéké lehet csiszolni. Ugyanakkor a közös tévénézés ideje sokkal nagyobb az alacsonyabb (8 általános iskolai osztályt végzett) társadalmi státusú csoportok esetében, vagyis újabb ellentmondásos helyzet gyengíti a kohéziót: a magasabb végzettségűek esetében sokkal kevesebb a család információja arról, hogy

mit is néz a gyermek, és milyen hatások érik. Lehetőségük több volna, hogy megbeszélhessék, átadhassák gyermeküknek a közös tapasztalatot, azonban kevesebb időt szánnak rá. Fontos információ, hogy a sétára, sportra, rekreációra töredékidő jut csak, de a gyermekes családok esetében jellemzően még az átlagos időráfordításnak is csak a 60-70 százalékát szánják ezekre a tevékenységekre.

4. Következtetések

Harcza István jól ismerte fel, hogy a valódi jóllét meghatározó alapja a társas lét mennyisége és főként minősége. Az időmérleg-elemzés főként az elsőre nyújt információkat, de ebből számos következtetés vonható le a családi kohézió teljességéről is. A családi kohézió szerepe egyre fontosabb a társadalmi jóllét szempontjából, mert ebben nem az egymástól elválasztott termelés és fogyasztás mértéke, hanem a termelésben elfogyasztott és a fogyasztásban újratermelt ember, pontosabban a kapcsolataiban élő ember generációs fejlődése és formálódása a meghatározó. Jelen áttekintésben a családi kohézió mérési eredményeit a hálózatelmélet segítségével igyekeztem értelmezni, rámutatva arra, hogy a kiinduló pontként szolgáló tanulmány adatai és a szerző következtetései számos ellentmondást tárnak fel az időmérleg különböző metszetei alapján.

A legfontosabb következtetés talán az, hogy az elmúlt negyedszázad alatt nem egy társadalmi jelenség kohéziós potenciállá vált ugyan, de egyúttal eltorzult, vagy nem valósult meg. A pozitív eredmények mögött is nagymértékben strukturális változások húzódnak meg: főként a munkanélküliség növekedése és szerkezete, illetve a szellemi foglalkozásúak és a magasabb végzettségűek arányának emelkedése.

A kohézió szempontjából hosszú távon kulcsfontosságú a családon belül a párkapcsolat minősége és stabilitása. Az adatok azt mutatják, hogy a magyar gyermekes családok párkapcsolati alapja gyenge. A közösen végezhető tevékenységeket a párok egyre inkább külön, csak a gyermek(ek)kel vagy egyedül végzik. A már megroppant párkapcsolatú, egyszülős családok hátránya pedig tovább nőtt, mivel a családtagok aktív együttléte az utóbbi évtizedben nagymértékben visszaesett.

A családi kohézió másik pillérét jelentő intergenerációs társas viszonyokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy a gyermekvállalást – amellet, hogy értékfüggő, és az értékverseny részévé is vált – a társadalmi időalap ökonomizálása is befolyásolja, mind-ezekben túl képesség kérdése is. Vagyis a nevelés, a kohézió és a társadalmi jövő nagymértékben függne attól, hogy tudjuk-e magában a nevelésben-gondozásban fejleszteni a képességeket. A problémát nehezíti, hogy az intergenerációs társas viszonyokat a családi életciklus is alakítja, hiszen a társas potenciál a közös időtöltést

tekintve a kamaszkor derekáig folyamatosan csökken, és ott szinte megszakad. Mindez számos új kérdést vet fel az oktatás területén is.

A szerző egész tanulmányát áthatja az a szemlélet, hogy a családi kohézióról való következtetések, az adatokról-tendenciákról való megállapítások értékfüggőek, így valójában alapkérdés is az, hogy a családi tőke újratermelése, a kohézió ereje fontos-e a jóllét szempontjából vagy sem. Ebben a kontextusban különösen fontos a szerző azon felvetése, hogy a családszerkezet (párkapcsolat alapú, nukleáris család stb.) nem vizsgálható történeti fejlődési összefüggései nélkül, így esetleg csak a családi életutak sokféleségéről beszélhetünk. *Vörös-Kovács* [2013] családra vonatkozó vizsgálatai a 2011. évi népszámlálás alapján is arra a következtetésre jutnak, hogy továbbra sem a család válságának, hanem modellje sokféleségének lehetünk tanúi. Az bizonyos, hogy Harcsa István kutatása és tanulmánya a családi társas együttlétről fontos és úttörő a hazai (és külföldi) társadalomkutatásban, és reméljük, hogy az időmérleg-kutatások és azok minél több szempontú feldolgozása folytatódik a jövőben.

Irodalom

- BORGATTI, S. – HALGIN, D. [2011]: On Network Theory. *Organization Science*. Vol. 22. No. 5. pp. 1168–1181.
- CSAPÓ B. [2003]: *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GÁSPÁR T. [2014]: A regionális fejlesztés új megközelítésben. *Gazdálkodás*. 58. évf. 1. sz. 41–57. old.
- GÁSPÁR T. [2013]: A társadalmi-gazdasági fejlettség mérési rendszerei. *Statisztikai Szemle*. 91. évf. 1. sz. 77–92. old.
- GÁSPÁR T. [2012]: *Strategia Sapiens. Egy stratégiai fejlesztési modell gondolati váza*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GILPIN, R. [2001]: *Global Political Economy. Understanding the International Economic Order*. Princeton University Press. Princeton.
- HARCSA I. [2014]: *Családi kohézió. A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. Műhelytanulmányok 5. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- HARCSA I. [2013]: Helyzetkép a főbb társadalmi folyamatokról. *Statisztikai Szemle*. 91. évf. 1. sz. 5–30. old.
- HÜTTL A. [2011]: Mit mérnek a nemzeti számlák? *Statisztikai Szemle*. 89. évf. 10–11. sz. 1098–1112. old.
- KARÁCSONY S. [2010]: *Magyar nyelvű társaslélektani alapon*. Széphalom Könyvműhely. Budapest.
- KARÁCSONY S. [1942]: *A másik ember felé*. Exodus. Debrecen.
- KÁRPÁTI J. [2014]: Az életminőségről népszerű formában. *Statisztikai Szemle*. 92. évf. 2. sz. 139–158. old.
- KOPP M. – MARTOS T. [2011]: *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya*. Magyar Pszichofizikai és Egészséglélektani Társaság. Budapest.

- KOZMA F. [2003]: *Magyarország világpiacon illeszkedésének stratégiája*. Aula. Budapest.
- KOZMA F. – FALUSNÉ SZIKRA K. [2002]: A humántőke állapota és beilleszkedésünk Európába. *Társadalom és Gazdaság*. 24. évf. 2. sz. 149–171. old.
- NAGY J. [2010]: *Új pedagógiai kultúra*. Mozaik Kiadó. Szeged.
- PÁLFI S. [2009]: Az óvoda „iskolátlánítása”. *Óvodai nevelés*. 62. évf. 7. sz. 232–235. old.
- POMÁZI I. [2014]: Új irányok a társadalmi haladás és jóllét mérésében. *Statisztikai Szemle*. 92. évf. 2. sz. 179–193. old.
- SARDAR, Z. [1993]: Colonising the Future: The ‘Other’ Dimension of Future Studies. *Futures*. Vol. 25. No. 3. pp. 179–187.
- SZENCZI Á. [2012]: *Az ember természete, természetes(en) nevelés: a reformpedagógia egy lehetséges reformja*. Károli Gáspár Református Egyetem. L’Harmattan. Budapest.
- T. KISS J. [2012]: A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle*. 90. évf. 1. sz. 64–88. old.
- VEKERDY T. [2001]: *Gyerekek, iskolák, óvodák*. Saxum. Budapest.
- VÖRÖS CS.-NÉ – KOVÁCS M. [2013]: A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*. 91. évf. 12. sz. 1213–1227. old.
- WHEATLEY, M. [2001]: *Vezetés és modern természettudomány. Rendszer a káoszban*. SHL Hungary Kft. Budapest.
- WINNICOTT, D. [2000]: *Kisgyermek, család, külvilág*. Animula. Budapest.